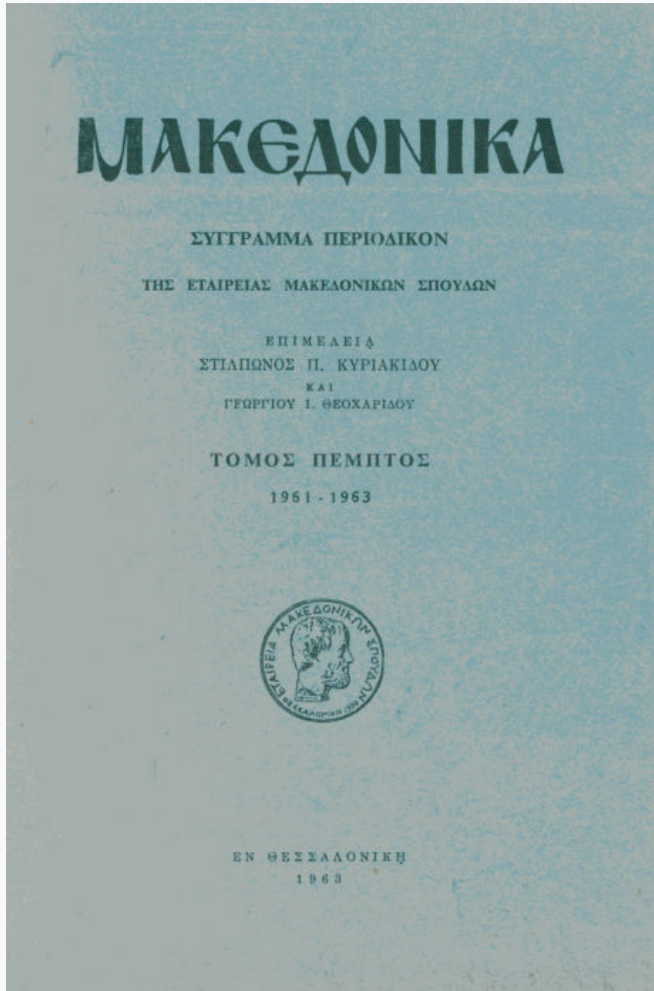

Μακεδονικά

Τόμ. 5, Αρ. 1 (1963)

Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis, proemio di Bruno Lavaglini, versione italiana di Vincenzo Rotolo

E. Κριαράς

doi: [10.12681/makedonika.811](https://doi.org/10.12681/makedonika.811)

Copyright © 2014, E. Κριαράς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κριαράς Ε. (1963). Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis, proemio di Bruno Lavaglini, versione italiana di Vincenzo Rotolo. *Μακεδονικά*, 5(1), 480–495. <https://doi.org/10.12681/makedonika.811>

BIBΛIOKPIΣΙΑ I

Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis, proemio di Bruno Lavagnini, versione italiana di Vincenzo Rotolo. Palermo 1961, 80, σελ. LXIII + 193. [Istituto Siciliano di studi bizantini e neoellenici, Testi e Monumenti, pubblicati da Bruno Lavagnini sotto gli auspici dell' assessorato alla istruzione della regione siciliana, Testi, 5].

Τὸ δημοσίευμα ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόλογο (σελ. VII-XIV) τοῦ διευθυντῆ τοῦ Σικελικοῦ Ἰνστιτούτου βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν σπουδῶν Bruno Lavagnini, ἀπὸ εἰσαγωγή τοῦ ἐκδότη (σελ. XV - LXIII), ὅπου μελετῶνται πολλὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο πὸν ἐκδίδεται καὶ τὸ συγγραφέα του, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1185 (σελ. 2 - 159), πὸν συνοδεύεται ἀπὸ μετάφραση στὰ ἰταλικά, φιλοτεχνημένη ἀπὸ τὸ νέο Ἰταλὸ φιλόλογο Vincenzo Rotolo, ἀπὸ σημειώσεις γλωσσικῆς καὶ πραγματολογικῆς (σελ. 163 - 183) καὶ ἀπὸ σύντομο πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σελ. 185 - 191), καταρτισμένο ἀπὸ τὸ μεταφραστὴ τοῦ κειμένου, τὸ V. Rotolo, πὸν μεταγλώττισε στὰ ἰταλικά καὶ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῶν σημειώσεων. Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου τὴ συνοδεύει ὄχι μόνον τὸ ἀπαραίτητο κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ καὶ πραγματολογικῆς (καὶ ἄλλες) παρατηρήσεις, πὸν σημειώνονται κάτω ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς μετάφρασης.

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ Κυριακίδη στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσταθίου ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ μιὰ συνηθισμένη καλὴ εἰσαγωγή σὲ ἓνα κείμενο πὸν ἐκδίδεται. Ὁ Κυριακίδης συζητεῖ ἐδῶ καὶ διαλευκαίνει κάθε ζήτημα σχετικὸ μὲ τὸ κείμενο πὸν ἐκδίδει, ἀλλὰ καὶ μᾶς δίνει παράλληλα μιὰ σαφέστατη, μιὰ ξεκαθαρισμένη εἰκόνα τῆς προσωπικότητος τοῦ λόγιου ἱεράρχη εἴτε ἀντλώντας ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰ ἔργα του, ὅπου αὐτὰ παρέχουν στοιχεῖα χρήσιμα, εἴτε συζητώντας μὲ σοφία, κρίση καὶ ἀντικειμενικότητα γνώμες παλιότερων ἐρευνητῶν, πὸν κατὰ καιροὺς διατύπωσαν ἀβάσιμες ἀπόψεις γιὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου. Μπο-

ροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ εἰσαγωγή αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ ἀξιοπρόσεχτη καὶ πικρὴ πραγματεία γιὰ τὸν Εὐσταθίου. Θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ σὲ κάθε μεταγενέστερο μελετητὴ τὴν ἀφορμὴ καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ ἀναλυτικότερα τὴν κάθε πλευρὰ τοῦ πολύπλευρου αὐτοῦ λογίου καὶ ἱεράρχη.

Πράγματι στὴν εἰσαγωγή τοῦ Κυριακίδη, ἀφοῦ στὴν ἀρχὴ πληροφορηθοῦμε γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου καὶ ἀντιμετωπιστῆ τὸ ζήτημα ἂν τὸ χειρόγραφο πὸν μᾶς ἔσωσε τὸ Χρονικὸ εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Εὐσταθίου ἢ ὄχι (σελ. XV · XIX), ἀντιμετωπίζεται τὸ ἴδιο τὸ ἔργο πὸν ἐκδίδεται, παρέχεται τὸ περιεχόμενό του, κρίνεται ἡ οἰκονομία καὶ ἡ σημασία του καὶ διατυπώνονται μὲ νηφαλιότητα ὅσες μπορούν νὰ γίνουν χρήσιμες συναφεῖς παρατηρήσεις (σελ. XIX · XXXIV). Τὸ μέρος τῆς εἰσαγωγῆς πὸν ἀκολουθεῖ (σελ. XXXIV · LXIII) εἶναι ἀφιερωμένο στὴ συνοπτικὴ, ἀλλὰ συστηματικὴ μελέτη τῆς προσωπικότητος. Ὅπως διαπιστώνει ἤδη ὁ ἀναγνώστης, ὁ ἐκδότης θεωρεῖ ἔργο του—καὶ δὲν ἔχει φυσικὰ ἄδικο—νὰ φωτίσῃ μὲ τὴν εἰσαγωγή του ὄχι μόνον τὸ ἔργο πὸν ἐκδίδει, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλη προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα.

Ἄξιζε ὅμως νὰ δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴν εἰσαγωγή, γιὰ νὰ προσέξωμε περισσότερο καὶ νὰ ὑπογραμμίσωμε ὅπως ἐπιβάλλεται τὴ συμβολὴ τοῦ ἐκδότη στὴν προώθηση τῶν ζητημάτων πὸν ἐξετάζονται. Γιατὶ σὲ καμιά περίπτωση ὁ Κυριακίδης δὲ δέχεται χωρὶς βίασάνο τὴ γνώμη τοῦ συνερευνητῆ, ξεκινώντας φυσικὰ ἀπὸ τὴ σωστὴ ἄποψη, ὅτι ἡ κριτικὴ καὶ μεθοδικὴ ἀναψηλάφηση καὶ τοῦ λεπτομερειακότερου ἀκόμη ζητήματος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προσκομίσῃ ὄφελος στὴν ἔρευνα.

Ἐν πρώτοις λοιπὸν ὁ Κυριακίδης ἀντιμετωπίζει τὸ ζήτημα, ἂν ἀντίγραφο εἶναι τὸ χειρόγραφο πὸν μᾶς σώζει τὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου. Παλιότερα ὁ Paul Maas εἶχε διατυπώσει τὴ γνώμη, ὅτι τὸ χειρόγραφο τῆς «Ἀλώσεως» (Cod. AIII, 20) τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης τῆς Βασιλείας ἦταν αὐτόγραφο τοῦ Εὐσταθίου, μολονότι διαπίστωνε κάποια διαφορὰ γραφῆς ἐν σχέσει μὲ προηγούμενα χειρόγραφα τοῦ ἱεράρχη. Ὁ Κυριακίδης μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὑποστηρίζει (σελ. XVI) ὅτι «τὸ χειρόγραφο παρουσιάζει μερικὰ σφάλματα πὸν μπορούν νὰ ἐξηγηθοῦν σὰ λάθη πὸν θὰ μπορούσαν νὰ προέλθουν μόνον ἀπὸ ἀντιγραφέα¹ καὶ ὅτι «ἡ γραφὴ ἀποκαλύπτει σταθερὸ καὶ ὄχι γεροντικὸ γράψιμο, ὅπως ἔχει τὴν τάση νὰ ὑποθέσῃ ὁ Maas». Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ὁ ἐκδότης ἔκρινε ἀπαραίτητο νὰ παραβάλλῃ τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου πὸν σώζει τὸ χρονικὸ τῆς «Ἀλώσεως»

¹ Κοντὰ στὸ σοβαρὸ λάθος πὸν ἀναφέρει ὁ Κυριακίδης καὶ πὸν δὲ θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Εὐσταθίου (τὸν πηλὸν ἀντὶ τῶν πηλῶν) ἀναφέρω καὶ τὴν ἀνορθογραφία *μνηκῆ* (158, 13) ἀντὶ *μνικῆ*. (Γιὰ τὸ ἐπίθετο τοῦτο γίνεται κάπως πλατὺς λόγος πιὸ κάτω, ὅπου διατυπώνονται παρατηρήσεις στὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως).

μέ τῆ γραφῆ τοῦ κώδικα Laur. 59, πού ἀπό τὸν καιρὸ τοῦ E. Martini (1907) γενικῶς ἀναγνωρίζεται ὡς αὐτόγραφο τοῦ Εὐσταθίου.

Κατόπιν (σελ. XIX) ὁ Κυριακίδης δίνει εἰκόνα τῆς «Προθεωρίας» πού ἔβαλε μπροστά ἀπὸ τὸ ἔργο του ὁ Εὐστάθιος. Στὴν «Προθεωρία» αὐτῆ, ὅπως εἶναι γνωστό, ξεχωρίζει ὁ Εὐστάθιος τὰ ἱστορικά ἔργα μὲ τὸ δικό τους χαρακτήρα ἀπὸ τὴ δική του ἱστορικὴ συγγραφή, πού μᾶλλον πρέπει νὰ χαρακτηριστῆ ἀπομνημονευματικῆ. Δίνει ἐπίσης καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ ἔργου του. Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Κυριακίδη (σελ. XX) «τὸ ἔργο τοῦ Εὐσταθίου, χωρὶς νὰ πάψη νὰ εἶναι ἱστορικὸ ἔργο, εἶναι γεμάτο πάθος καὶ ρητορικὴ ἔτσι πού ἀποτελεῖ κάτι ἀνάμεσα στὸ ρητορικὸ λόγο καὶ τὴν ἱστορία καὶ γι' αὐτὸ πιθανῶς τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου τὸ τιτλοφορεῖ ὁ Εὐστάθιος «συγγραφικὸ λόγος». Ἡ δική μου γνώμη εἶναι ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «συγγραφικὸς λόγος» πρέπει μᾶλλον νὰ σημαίνει «ἱστοριογραφικὴ συγγραφή». Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ «συγγραφή» ἢ τὸ ἐπίθετο «συγγραφικὸς» τὰ συναντοῦμε στὸς τίτλους ὀρισμένων ἱστοριογραφικῶν βυζαντινῶν ἔργων («Χρονικὴ συγγραφή» τοῦ Γεωργ. Ἀχροπολίτη, «Συγγραφικαὶ ἱστορίαι» τοῦ Γεωργ. Παχυμέρη, «Συγγραφή χρονολογίας τὰ κατὰ Λέοντα, υἱὸν Βάρδα τοῦ Ἀρμενίου, περιέχουσα»)¹. Τὸ οὐσιαστικὸ πάλι «λόγος» σημαίνει πιθανῶς «σύγγραμμα».

Βλέπει ὁ Κυριακίδης «κάποια τραγικὴ καὶ ρητορικὴ ὑπερβολή, ἰδίως στὴν περιγραφὴ τῶν δεινῶν πού γνώρισαν οἱ Θεσσαλονικεῖς μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πολιτείας, ἀλλὰ ἡ ὑπερβολὴ του αὐτῆ, νομίζει πάντα ὁ Κυριακίδης, δὲ φαίνεται νὰ ἀλλοιώνῃ τὴν ἀκρίβεια τῆς διήγησης, οὔτε μειώνει τὴ βεβαίωση τοῦ συγγραφέα, ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι φιλαλήθης». Ὁ Κυριακίδης δίνει παραδείγματα σχετικὰ μὲ ὅσα ὑπερβολικὰ ἢ ὄχι μᾶς παρουσιάζει ὁ Εὐστάθιος. Μὲ ἐπιτυχία μάλιστα χαρακτηρίζει καὶ τὴν ἔλλειψη μίσους κατὰ τῶν Λατίνων ὡς Λατίνων καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀμεροληψίας.

Ὁ Κυριακίδης δίνει ἐκτενῆ ἀνάλυση τοῦ ἔργου, πού δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴ συζητήσωμε.

Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Κυριακίδη (XII-XIII), μολοντί ὁ Εὐστάθιος βεβαιώνει ὅτι «βραχυλογικῶς» θὰ μιλήσῃ γιὰ τὰ γεγονότα ὀρισμένων ἐτῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση, «ἢ περιγραφὴ τῶν πράξεων τοῦ Ἀνδρονίκου Α' (1183-85) εἶναι ἀρκετὰ πλατεῖα καὶ κατέχει τὸ τρίτο τοῦ ὅλου ἔργου». Στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώνει ὁ Κυριακίδης ὅτι ὁ Εὐστάθιος παρέχει στοιχεῖα ἢ ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλου ἢ πού μᾶς εἶναι γνωστὰ κατὰ διαφορετικὴ ἐκδοχή, συμπληρώνοντας ἔτσι τὶς πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη. Ἰδιαίτερα ὑπογραμμίζει ὁ Κυριακίδης (σελ. XXIII) τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Εὐστάθιος συμμετέχει ψυχικῶς ἀκόμη

¹ Βλ. Moravcsik, Byzantinoturcica, τόμ. 1, 1958, σελ. 503.

καὶ στὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1180 - 1185, πού τὰ ξέρει ἀπὸ διηγήσεις φίλων του πού ζοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Μπαίνοντας στὴ διήγησή του ὁ συγγραφέας ἀναφέρει πρῶτα τὰ γεγονότα τῆς Σικελίας καὶ δίνει κατόπιν ἀριθμούς σχετικούς μὲ τὰ σικελικά στρατεύματα. Σχετικά μὲ τὴν περιγραφή τῆς πολιορκίας ὁ Κυριακίδης παρατηρεῖ (XXV) ὅτι «ἡ διήγησις εἶναι σαφὴς καὶ ζωντανή, πλούσια σὲ χαρκτηριστικά ἐπεισόδια», καθὼς ἐπίσης ὅτι «περιγράφει μὲ ζωντανὰ χρώματα τὶς θαρραλέες ἐξόδους τῶν πολιορκημένων» καὶ γενικότερα τὴν ἄμυνα.

Μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα ὁ ἐκδότης διαλέγει τὰ χωρία τοῦ Εὐσταθίου πού μαρτυροῦν τὴν ψυχικὴ κατάστασι πού τὸν κυβερνᾷ ὅταν γράφει καὶ πού αὐτὴ δίνει τὸ πάθος στὴ συγγραφὴ του. «*Ἄνθρωπος γάρ, γράφει ὁ Εὐστάθιος (106, 9 - 12), ἐνδεθεις τοιούτω κακῷ καὶ πρὸς ἐαυτῷ τὰ μάλιστα τὸν νοῦν ἔχων, οὐκ ἂν σχολίῃ ἀκριβῶς τὸ πᾶν συγγράφασθαι, πλὴν εἰς ὅσον τὰ καίρια ὧν τε ἔμαθε καὶ οἷς αὐτὸς πολυτρόπως ἐπέστησεν*»¹. Ἄξιοπρόσδεχτὴ εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ ἐκδότη (XXVII, σημ. 3), ὅτι περιγράφοντας ὁ Εὐστάθιος (114, 2 κέ.) τοὺς φόνους πάνω στὴν ἄλωσι ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ ὅσα σὲ ἀνάλογη περίπτωσι γράφει ὁ Πολύβιος (X, 15, 5). Ὁ Κυριακίδης φυσικὰ δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ, ὅπου τὴ βρίσκει, τὴν ὑπερβολὴν τοῦ συγγραφέα.

Ὁ ἐκδότης κρίνει (XXXI) τὴ δήλωσι τοῦ συγγραφέα (4, 19), ὅτι τὸ ἔργο διαβάσθηκε καὶ δημοσιεύθηκε σὲ περίοδο πού γίνονται κηρύγματα στὶς ἐκκλησίαις. «Ὅτι ἴσως δημοσιεύθηκε τότε τὸ πιστεῦναι ὁ ἐκδότης, ὅτι ὅμως διαβάσθηκε τὸ θεωρεῖ ἀπίθανο—ἐκτὸς ἐὰν διαβάσθηκε διαφορητικῶς, ἀσφαλῶς πὶδ σύντομο σχετικῶς κείμενο.

Ὁ ἐκδότης βρίσκει κάποιον σχέδιον στὴ συγγραφὴ καὶ κάποια ταξινόμησι τῆς ὕλης, ὅμως διαπιστώνει πὼς ὑπάρχουν πολλὰ παρεκβάσεις—ἐλάττωμα πού τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος.

Σχετικά μὲ τὴ γλώσσα τοῦ Εὐσταθίου σωστά παρατηρεῖ (σ. XXXI - XXXII) ὁ ἐκδότης ὅτι εἶναι σκοτεινὴ καὶ δύσκολη. Ἐνδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει καὶ ἡ ἄλλη παρατήρησις του, ὅτι ὁ ἱεράρχης χρησιμοποιεῖ καὶ λαϊκὰς ἐκφράσεις, πού ἀξίζει, νομίζω, καὶ ἐδῶ νὰ τις ἀναφέρω καὶ νὰ τις σχολιάσω ἴσως περαιτέρω: «*Κομνηνέ, στάμα καὶ πέζυμα*». (Ἐδῶ ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρει τί ἐφώναζαν στὸ Δαυὶδ Κομνηνὸ, τὸν τότε διοικητὴ τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ στρατιωτικοὶ «*λεωφορομένη βοή*». Ἀναφέρει τὰ ἴδια τοὺς τὰ λόγια, τὴν παρότρυνσή τους. Τοῦ ἔλεγον: «*σταμάτημα καὶ κατέβασμα ἀπὸ τὸ ἄλογο*» (=«*σταμάτα καὶ κατέβα*».) Ὁ Δαυὶδ ἀπαντᾷ καὶ

¹ Τὸ «*ἐπέστησεν*», νομίζω, πρέπει νὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ λέξις τοῦ κειμένου καὶ ὄχι ὁ τύπος «*ἐπέστη*», πού ἐσφαλμένα ἀσφαλῶς παρέχεται στὴν ἐισαγωγή, σελ. XXVI, σημ. 3.

αὐτὸς μὲ δημοτικὴ λέξι (αὐτὴν δὲν τὴν καταγράφει ὁ Κυριακίδης στὴ σελ. XXXII) λέγοντας «καβαλλίκευμα»¹.

Ὁ Κυριακίδης σημειώνει καὶ τὸ ρῆμα ἐκστέλλω, πού τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Εὐστάθιος (ὕδ, 27) μὲ τὴ σημασί «στέλνω μακριά», «ἐξαποστέλλω». Τὴ σημασία αὐτή, σημειώνει ὁ Κυριακίδης (σ. XXXII, σημ. 3), δὲν τὴν ἔχει ἡ λέξι στὴν ἀρχαία ἑλληνική. Πρῶπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ ἐκστέλλω ἀπαντᾷ μὲ τὴ σημασία αὐτὴ σὲ ἐπιγραφὴ. Μνημονεῖται σχετικὸ χωρίο («τοὺς μὲν πολεΐτας (sic) ἐξέστειλεν εἰς τὴν πόλιν») στὸ Λεξικὸ τοῦ Δημητράκου, λ. ἐκστέλλω. Ἐπομένως δὲν ἀποκλείεται ὁ Εὐστάθιος νὰ ἤξερε τὴ λέξι ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν κειμένων καὶ νὰ μὴ χρειάστηκε νὰ τὴν ἀντλήσῃ ἀπὸ τὴν προφορικὴ ὁμιλία (τὸ τελευταῖο τὸ ὑποθέτει ὁ Κυριακίδης) ξέροντας τὸ δημοτικὸ ξεστέλω. Πρῶπει ὅμως σχετικὰ καὶ μὲ τὸ τελευταῖο τοῦτο ρῆμα ξεστέλω νὰ σημειώσω ὅτι δὲν ἀναγράφεται τουλάχιστο στὸ Λεξικὸ τοῦ Δημητράκου.

Δὲ νομίζω ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ ἔκφραση *μηδὲ μύρισμα* («οἶνον δὲ μηδὲ μύρισμα εὐτυχήσαντες», 110, 26-7) εἶναι μεταφερόμενη σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀπὸ τὴ γνωστὴ νεοελληνικὴ ἔκφρασι «οὔτε γιὰ μυροδιά», ὅπως γράφει (σ. XXXII) ὁ Κυριακίδης. Ἐδῶ ὁ Εὐστάθιος μεταφέρει, νομίζω, αὐτοῦσια τὴ λαϊκὴ διατύπωση. Τὴν ἀντιστοιχία πάντως τὴν ἔχει ἤδη διαπιστώσει ὁ Φ. Κουκουλῆς². Ἄλλωστε ἡ λέξι *μύρισμα*, ὅσο μορῶ νὰ ἐξακριβώσω, δὲν ἀπαντᾷ στοὺς ἀρχαίους καὶ τὸ *μυρίζομαι* μόνο στοὺς μεσαιωνικοὺς ἀρχίζει νὰ σημαίνει «ὀσφραίνομαι».

Ἀμφιβάλλω ἐπίσης ἂν ἡ ἔκφραση «χόλω διαρραγῆναι», πού ἀπαντᾷ στὸ χωρίο (114, 34): «Καὶ πῶς γὰρ ἂν τις γυμνοῦσθαι ἀνθρώπους ἐπ' ἐκκλησίας μαθῶν καὶ ἀχθόμενος ἀνάσχει' ἂν μὴ οὐ χόλω διαρραγῆναι,³ γύμνωσιν κειμηλίων θείων ἐγνωκώς;» εἶναι μεταφορὰ στὸ ἀρχαῖο τῆς δημοτικῆς ἔκφρασης «σκιά ἀπὸ τὸ κακό μου», ὅπως γράφει ὁ Κυριακίδης (σ. XXXII). Στοὺς Ἰππῆς τοῦ Ἀριστοφάνη (340) βρίσκομε: *οἴμοι διαρραγῶμαι* καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ διάρρηξι (μεταφορ.) ἀπὸ δρογῆ.

Οὔτε ἡ ἄλλη ἔκφρασι: «οἶ μὴ χωρητὸν αὐτοῖς καὶ ἡμῖν τὸν κόσμον εἶναι κείνοισι» νομίζω ὅτι χρησιμοποιήθηκε (130, 1) ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο, ἐπειδὴ θυμῆθηκε τὴ νεοελληνικὴ «δὲ μᾶς χωρᾶ ὁ κόσμος καὶ τοὺς δύο». Βέβαια τὸ νόημα εἶναι οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο καὶ στὶς δύο ἔκφράσεις, ὅμως, ὅταν μεταχειρίζεται ὁ Εὐστάθιος τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο «χωρητὸν», δὲν ἐννοεῖ τὸ ρῆμα «χωρῶ» μὲ τὴ σημασία πού τὸ ξέρομε κ' ἡμεῖς σήμερα στὴ

¹ Σχετικὰ μὲ τὸ *πέζευμα* καὶ τὸ *καβαλλίκευμα* στοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ πραγματολογικὴ ἀποψη βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ ῆ, Εὐσταθίου τὰ λαογραφικὰ 2, 81.

² Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ γραμματικά, Ἀθήνα 1953, σ. 145.

³ Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ Εὐστάθιος στὸ Χρονικὸ του (112, 5) γράφει μὲ τὴν ἴδια σημασία καὶ χρῆσι *διερρήγνυτο θυμῶ*.

δημοτική γλώσσα (σημασία πού ἀλλώστε ὑπῆρχε καὶ στὸ ἀρχαῖο χωρῶ, Θουκ. 2, 17: «οὐ γὰρ ἐχώρησεν ξυνηθόντας αὐτοὺς ἢ λόλις»), ἀλλὰ μὲ τὴ σημασία «κινουμαι πρὸς τὰ ἐμπρός». Ὡς πρὸς τὴν ἄλλη ἔκφραση «ἐξεράσας προήματα» (134, 2) πράγματι πρέπει νὰ παραβάλωμε τὴ νεοελληνική πού σημειώνει ὁ Κυριακίδης: «ὄσα μοῦ καταγράσθηκες θὰ τὰ ξεράσῃς».

Θὰ ἄξιζε ἀλήθεια νὰ ἀναζητοῦσε κανεὶς μέσα στὰ ἔργα τοῦ Εὐσταθίου ὅλα τὰ δημοτικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, πού ἀπαντοῦν γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο· λ.χ. βρισκομε τὸ *Κεκαλεσμένος* ὡς ἐπώνυμο. Ἐδῶ φυσικὰ ὑπόκειται ὁ δημοτικὸς τύπος *Καλεσμένος*, πού ἀπὸ ἀρχαῖστικὴ τάση δέχτηκε τὸν ἀναδιπλασιασμὸ (βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά 2, 282).

Τὴ γλώσσα τοῦ Εὐσταθίου τὴ χαρακτηρίζει ὁ ἐκδότης (σ. XXXI - XXXII) δύσκολη καὶ σκοτεινὴ. Ὑπογραμμίζει ἐπίσης τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Εὐσταθίος χρησιμοποιοῖ καὶ λαϊκὲς ἐκφράσεις ὅπου τοῦτο τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο—καὶ τὸ πράγμα παρουσιάζει ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρον.

Ἄξιοπρόσεχτες εἶναι ἀκόμη οἱ παρατηρήσεις τοῦ Κυριακίδη σχετικὰ μὲ σημεῖα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων πού ὁ Εὐσταθίος τὰ παρέχει μὲ ἀκριβεια, ἐνῶ ἀργότερα ὁ Νικήτας Χωνιάτης μᾶς τὰ ἐκθέτει κατὰ τρόπο διαφορειακὸ. Φυσικὰ—διαπιστώνει ὁ ἐκδότης (σ. XXXIII)—ὁ Χωνιάτης, ὅταν διηγῆται γεγονότα πού συμβαίνουν στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους, εἶναι σὲ θέση νὰ μᾶς δώσῃ πλουσιότερες ἀπὸ ὅσο ὁ Εὐσταθίος πληροφορίες. Σημαντικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ παρατήρηση τοῦ Κυριακίδη, ὅτι ὁ Εὐσταθίος γράφοντας ἐπιδιώκει νὰ ζωγραφίσῃ περισσότερο τὴ νοοτροπία τῶν Βυζαντινῶν παρὰ νὰ μᾶς δώσῃ λεπτομερειακὲς πληροφορίες γιὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Ὁ Εὐσταθίος εἶχε γράψῃ τὸ ἔργο του κατὰ τὶς διαπιστώσεις τοῦ ἐκδότη (σ. XXXIV) μεταξὺ 7 - 10 Νοεμβρίου 1185 (πού ἀπελευθερώνεται ἡ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς) καὶ τοῦ Φεβρουαρίου 1186. Εἶχε ὅμως ἀρχίσει τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του, καθὼς μὲ πειστικότητα ὑποστηρίζει ὁ ἐκδότης, πρὶν ἀκόμη κυριευτῆ ἡ πολιτεία.

Σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Εὐσταθίου ὁ Κυριακίδης κρίνει τὶς γνώμες παλιότερων ἐρευνητῶν καὶ δέχεται (σελ. XXXV - XL) μόνο ὅ,τι μᾶς ἐπιβάλλει μὴ κριτικὴ τους ἀντιμετώπιση. Κατορθώνει ὁ ἐκδότης ἀντλώνοντας πάντα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ ἱεράρχη νὰ μᾶς δώσῃ ὄχι μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ λογίου καὶ τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρώπου· ἐνὸς ἀνθρώπου πού ἀρέσκειται στὶς ἀγροτικὲς ἀπασχολήσεις, πού ἀγαπᾷ τὸν κῆπο του, πού συμπαθεῖ ἰδιαίτερα τὸ μικρὸ ἐξοχικὸ του καλύβι.

Ὡς ἄνθρωπο τὸν Εὐσταθίον τὸν βλέπει ὁ Κυριακίδης (σελ. LIX) ἐγκρατῆ καὶ αὐστηρό. Γιατὶ ὁ Κυριακίδης τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Εὐσταθίου ὡς «νηστευτῆ», πού τὸν κάνει ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, τὸν δέχεται μὲ περιοχόμενο πλατύτερο, ὥστε νὰ περιλαμβάνῃ καὶ τὴν ἔννοια τῆς γενικότερης ἐγκρά-

τειας. Γι' αὐτὸ καὶ ἦταν σεβαστὸς στὸ λαὸ καὶ λίγον καιρὸ μετὰ τὸ θάνατό του τὸν τιμοῦσαν τόσο, ὥστε νὰ θεωρηθῆ ἅγιος ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀντίληψη, ὄχι ὅμως καὶ νὰ ἀναγνωριστῆ ἅγιος ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία.

Ἔως ἀνθρώπινη ἰδιοσυγκρασία διαπιστώνει ὁ Κυριακίδης (σελ. LXI) ὅτι στάθηκε ἀσθενικός. Σωστὰ ἐπίσης δέχεται (σελ. LXII) ὅτι ὁ ἱεράρχης «ἦταν ἐπίμονος καὶ ἀδιάσειστος στὶς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς πεποιθήσεις του καὶ στὴν ἀκέραιη ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντός του».

Ἄλλο εὐσταθίος ὑπῆρξε βέβαια διάκονος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὁ μὲν ὁ Κυριακίδης (σελ. XLV) ἀντίθετα πρὸς τὸ Στ. Ἀρισταρχὸν καὶ τὸ Φ. Κουκουλέ ἀμφισβητεῖ ὅτι ἡ χειροτονία του ἔγινε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Μουζάλανα. Ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ «ἐπὶ τῶν δεήσεων» κοντὰ στὸν πατριάρχη. Ἐπίσης δὲ δὲ «Διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς» πάλι ἐχρημάτισε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1172 - 74 καὶ ἐκλέγεται μητροπολίτης γύρω στὰ 1175. Ὁ Κυριακίδης ὑποστηρίζει (XLVII) ὅτι ὁ Εὐσταθίος καὶ προτοῦ γίνῃ «διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς» στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ εἶχε διατελέσει ἀπλὸς διδάσκαλος στὴν ἴδια σχολή, τὸν καιρὸ μάλιστα πού ἦταν ἀκόμη διάκονος. Ὅτι ὑπῆρξε μοναχὸς στὴ μονὴ «τῶν Φλώρου» δὲν τὸ θεωρεῖ ὁ Κυριακίδης (XXXV) βεβαιωμένο. Μορφώθηκε χωρὶς ἄλλο στὸν τομέα τῶν ἐγκύκλιων μαθημάτων στὴ μονὴ τῆς ἁγίας Εὐφημίας, πού τὴν ὀνομάζει μάλιστα ὁ ἴδιος «εὐεργετιδία» του καὶ κάνει εὐφημο λόγο γιὰ τοὺς «καλοὺς συντρόφους» πού εἶχε ἐκεῖ. Ὁ Κυριακίδης βλέπει ἐπίσης (XXXVI - XXXVIII) δυσκολίες γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρξε ἐπώνυμο *Καταφλώρος*, πού μάλιστα ἀνῆκε καὶ στὴν οἰκογένεια τοῦ Εὐσταθίου.

Ἔως πρὸς τὸν τόπο τῆς γέννησής τοῦ Εὐσταθίου ὁ Tafel¹ θεωρεῖ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Κουκουλέ (Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά, τ. 1, σελ. 5) ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ Tafel καὶ διατυπώνει ἀναλυτικότερα τὶς ἀντιρροήσεις του καὶ ὁ Κυριακίδης (σελ. XXXVII) δὲ δικαιολογεῖ τὶς ἀντιρροήσεις τοῦ Κουκουλέ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ σύντομη ἐξέταση τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τῶν ἐρευνητῶν.

Καὶ ὁ Tafel καὶ οἱ μεταγενέστεροι μελετητὲς στηρίχθηκαν σὲ ἓνα χωρίο τῆς διήγησής τοῦ Εὐσταθίου, τὸ ἀκόλουθο : «*Ἡμεῖς γοῦν φθάσαντες τὴν τῶν πολεμίων ἐφροδὸν τοὺς ὄσοι μεθ' ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα ἐξεστειλαμεν εἰς τοὺς ἐαυτῶν οὐ μόνον ὀδοιπόριον ἐπιδασκαλεῦσάμενοι, ἀλλὰ τι καὶ τῶν ἐς χάριν βαθυτέρας γνώμης, ὡς αὐτοὶ θανάτῳ ἀπολούμενοι*». Ὁ μεταφραστὴς Rotolo σωστὰ, νομίζω, μεταφράζει (σελ. 67) τὸ «ὄσοι μεθ' ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα» ὡς ἐξῆς : *quanti fra noi erano di Costantinopoli*. Ὁ G. Spata ἐπίσης (σελ. 97) μεταφράζει : «*tutti quelli che stavano seconoi, figli carissimi di Constantinopoli*».

¹ De Thessalonica eiusque agro, 1836, σελ. 351.

Ὁμολογῶ ὅτι δὲν κατινοῶ γιατί ὅσα ἀκολουθοῦν τὸ παραπάνω χωρίο καὶ ἀναφέρονται στοὺς ντόπιους Θεσσαλονικεῖς ἐνισχύουν, ὅπως λέει ὁ Κυριακίδης (σελ. XXXVIII), τὴν ἐρμηνεῖα του καὶ ἀδυνατίζουν τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Κουκουλέ, πού, ὅπως εἶπα, ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ κατὰ παράδοση δίνουν οἱ μελετητὲς στὴν ἔκφραση. Ὁ Κυριακίδης (ὁ.π.) νομίζει ὅτι τὸ «ὄσοι μεθ' ἡμῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τέκνα» δὲ σημαίνει «ὄσοι ἀπὸ τοὺς δικούς μας», «ὄσοι ζώντας μαζί μας, στὴ Θεσσαλονίκη», ἀλλὰ σημαίνει «ὄσοι ὅπως ἐγὼ ἦσαν παιδιὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἡ δική μου γνώμη, ποὺ συμπίπτει μὲ τὶς ἀντιρροήσεις τοῦ Κουκουλέ, εἶναι ὅτι τὸ «μεθ' ἡμῶν» στὸ παραπάνω χωρίο εἶναι ἰσοδύναμο μὲ τὸ «μεταξὺ ἡμῶν», γιατί κοντὰ στὸ «μεθ' ἡμῶν» πρέπει νὰ νοήσωμε κάποια μετοχή, λ.χ. «εὐρισκόμενοι» ἢ «γενόμενοι» ἢ «διάγοντες». Ὁμοίαι χρήση τοῦ «μεθ' ἡμῶν» βρισκῶ καὶ στὸ παρακάτω χωρίο (112,4) τῆς «Ἀλώσεως» τοῦ Εὐστάθιου: «Καὶ οἱ μὲν μεθ' ἡμῶν βδελυττόμενοι, ὡς ἔδει, τὸ μουσαρὸν διεσπρήγγυντο θυμῷ καὶ κατηκονῶντο ἀτίμως ἀπαγαγεῖν τοὺς, εἰ χρὴ ἑλληνικῶς προσρηθῆναι, Ὁζόλας, ἡμεῖς δὲ ἐπέιχομεν τοῦ ἔργου...». Τὸ «μεθ' ἡμῶν», καθὼς σημειώνεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, βρίσκεται στὸ περιθώριο, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη ἰδιαίτερη σημασία. Πολὺ σωστὰ μεταφράζει ὁ Rotolo: «E i miei compagni, pauseati...». Ἡ χρήση σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω τοῦ μετὰ εἶναι ἐδῶ ἀρχαϊστικὴ (βλ. Σοφ. Ο.Τ. 114, «διὼν οἰκεῖς μέτα», Πλάτ. Παίδ. 81 A: «μετὰ θεῶν διάγουσα»). Ἄλλωστε ὁ Εὐστάθιος δὲν εἶχε κανένα λόγο νὰ μᾶς ἀναφέρῃ ἐδῶ κάτι σχετικὸ μὲ τὴ δική του καταγωγή, ἐνῶ φυσικὴ ἦταν στὴν περίσταση ἢ ἔκφραση «ὄσοι ἀπὸ μᾶς, ὄσοι στὴ συντροφιά μας» ἀντὶ τοῦ ἀπλοῦ «ὄσοι».

Θεωρεῖ ἐπίσης πιθανὸ ὁ ἐκδότης ὅτι ὁ Εὐστάθιος σπούδασε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα στὴ μονὴ τῆς ἀγίας Εὐφημίας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ ἀνώτερα μαθήματα στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή. Γιὰ τὴν ἐκλογὴ του ὡς μητροπολίτη Μύρων Λυκίας ὑπῆρξε ἀπλὴ πρόταση γιὰ τὸν Εὐστάθιο. Γιὰ τὴν ἐκλογὴ του ἔξ ἄλλου ὡς μητροπολίτη Θεσσαλονίκης δόθηκε ἐντολὴ λίγο μετὰ τὶς 6 Δεκεμβρίου 1174. (Πράγματι κάνει ἐντύπωση, γιατί ὁ Fuchs τοποθετεῖ τὴν ἐκλογὴ τὸ 1182). Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔγινε ἡ ἐκλογὴ του κατὰ τὸν Κυριακίδη (σελ. XLVIII) ἢ πρὸς τὸ τέλος Δεκεμβρίου 1174 ἢ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1175. Δὲν ἀποκλείει ὁ ἐκδότης (σελ. LIV) ἀπὸ δικό του νὰ παραιτήθηκε ὁ Εὐστάθιος ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὴ Μεγάλῃ Βδομάδα τοῦ 1191 ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, πηγαίνει στὴ Φιλιππούπολη καὶ κατοπιν ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ποίμνιό του τοῦ ζήτησε νὰ ξαναγυρίσῃ στὸ θρόνο του δὲ φαίνεται μαρτυρημένο (σελ. LVI). Πόσο ἔμεινε μακριὰ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη μένει ἄγνωστο. Ὁ L. Petit δέχεται ὅτι γύρισε στὴν ἔδρα του πρὶν ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1193, ὁ Ἀριστάρχης καὶ ὁ Λάμπρος το-

ποθετοῦν τὴν ἐπιστροφή (κάνοντας ὑπολογιστικὸ λάθος) πρὶν ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1194.

Κατὰ τὸν Κυριακίδη (σελ. XXXIX) τὸ 1143 ὁ Εὐστάθιος δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε παιδί, οὔτε καὶ ὄριμος. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ Κουκουλῆς πιστεύει ὅτι τὸ 1174 πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ 52 χρόνων. Ὁ θάνατός του, δέχεται ὁ Κυριακίδης (σελ. XL), ἀκολουθώντας γνώμη τοῦ G. Stadtmüller, συμβαίνει μετὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1193. Τὴν ἄποψη τοῦ Λάμπρου, ὅτι ὁ θάνατος τοῦ ἱεράρχη πρέπει νὰ τοποθετηθῆ μετὰ τὸ Σεπτεμβρίου 1194 καὶ τῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1195, τὴ θεωρεῖ πιθανὴ ὁ Κυριακίδης.

Ὁ ἐκδότης (σελ. LVIII - LIX) ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ ζήτημα, ἂν ὁ Εὐστάθιος μπορῆ νὰ χαρακτηριστῆ μεταρρυθμιστῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου ἔξ ἀφορμῆς τοῦ γνωστοῦ δημοσιεύματός του τοῦ σχετικοῦ μὲ τὴν ἀνόρθωση τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν μοναχῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας του. Σωστά χαρακτηρίζει τὸν Εὐστάθιο συντηρητικὸ στὸ ζήτημα τοῦτο, γιατί ἐκεῖνο ποῦ πράγματι θέλησε καὶ ἐπιδίωξε ἦταν νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς μοναχοὺς στὶς κατὰ παράδοση σωστὲς μοναχικὲς κατευθύνσεις καὶ δὲ ζήτησε καθόλου νὰ εἰσαγάγῃ πραγματικοὺς νεωτερισμοὺς στὸ βίο τους.

Ἄντικρίζοντας τὸν Εὐστάθιο ὡς φιλόλογο ὑπογραμμίζει ὁ Κυριακίδης (σελ. LX) μὲ στήριγμα ὅσα γράφει ὁ ἱεράρχης στὸ ἔργο του «*Περὶ ὑποκρίσεως*» κάτι ποῦ δὲν ὑπογράμμισαν προγενέστεροι μελετητές: τὴ σημασία ποῦ ἔχει ὁ λόγιος ἱεράρχης μέσα στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Γιατὶ πράγματι ὁ Εὐστάθιος δὲν ὑπῆρξε ἀπλῶς ἓνας τεχνικὸς μελετητῆς τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ μάλιστα τῶν ποιητικῶν, ἀλλὰ ἤξερε νὰ ἐκτιμᾷ τὴ μορφωτικὴ ἀξία τῆς ἀρχαίας λ.χ. τραγωδίας, ποῦ δὲν τὴν δέχονταν παλιότεροι πατέρες. Γι' αὐτὸ κατὰ τὸν Κυριακίδη (σελ. LXI) θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηριστῆ «ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους, ἂν ὄχι ὁ πρῶτος ἀνθρωπιστής». Γιὰ τὸν Εὐστάθιο ἡ θεατρικὴ παράσταση ἦταν «*μίμησις προσώπων καὶ πραγμάτων ἔλλογος καὶ ἀνθολόγημα τῆς ἐν ἐκείνοις ποιότητος ἐπὶ παιδεύσει τῶν ἐντυγχανόντων*».

Θὰ ἤθελα τώρα νὰ διατυπώσω ὀρισμένες σκέψεις ποῦ μοῦ γεννήθηκαν περαιτέρω: Νομίζω ὅτι θὰ διευκόλυνε τὸ φιλόλογο μελετητῆ τοῦ κειμένου ἢ ἀναγραφή πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν κριτικῶν σημείων (sigla) ποῦ χρησιμοποιοῦν ὁ ἐκδότης στὸ κριτικὸ τὸν ὑπόμνημα.

Μολονότι, καθὼς σωστὰ παρατήρησε ὁ Κυριακίδης (σελ. XV), ἡ διαίρεση τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσταθίου σὲ παραγράφους ἀπὸ τὸν πρῶτο του ἐκδότη, τὸν Tafel, δὲν εἶναι πάντα ἐπιτυχημένη, νομίζω ὅτι ὁ φιλόλογος μελετητῆς θὰ ἦταν περισσότερο ἱκανοποιημένος, ἂν στὸ περιθώριο τοῦ κειμένου ἔβρισκε ὄχι μόνο τὴν ἀντιστοιχία πρὸς τὶς σελίδες τῆς ἔκδοσης Βόννης,

ἀλλὰ καὶ τὴν ἀντιστοιχία πρὸς τὶς παραγράφους τῆς ἔκδοσης Tafel.

Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης εἶναι μὲ ἐπιμέλεια συγκροτημένον καὶ διαφωτίζει τὸ μελετητὴ σχετικὰ μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τὶς γραφῆς τῶν παλιότερων ἐκδόσεων. Σὲ ἀρχετὰ μάλιστα σημεῖα ὁ ἐκδότης ἢ διαβάξει σωστότερα ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μελετητῆς τὸ χειρόγραφο ἢ δικαιολογημένα μένει πιστὸς σὲ γραφῆς τοῦ χειρογράφου (20, 26· 24, 30· 38, 18· 9· 40, 13· 44, 1· 46, 31· 53, 11· 64, 5) ἢ προτείνει διορθώσεις ἐπιτυχεῖς: 24, 10· 24, 14· 48, 14 (*χοροβατήσοντες* ἀντὶ τοῦ *χοροβατήσαντες* τοῦ χφ)· 62, 32· 64, 25· 84, 23· 9· 118, 8, κλπ., κλπ.

Ὅμως ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις πού ἀπὸ παραδρομὴ παραλείπεται νὰ μνημονευτοῦν διορθώσεις (καμιά φορά, εἶναι ἡ ἀλήθεια, προφανεῖς γιὰ τὸν καθένα) πού τὶς εἶχε εἰσαγάγει προηγούμενος ἐκδότης (16, 17· 136, 29· 30· 136, 31· 144, 8· 150, 1· 150, 13· 150, 14· 156, 15· 156, 11· 156, 23· 156, 25· 26· 158, 13· 158, 15· 158, 16· 158, 18· 120, 14).

Σὲ ἀβλεψία ὀφείλεται ἐκεῖνο πού λέγεται ὅτι τὸ *Ἰνδόθεν* (140, 3) ἐκδόθηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐκδότες τοῦ κειμένου *ἐνδόθεν*. Στὴν ἔκδοση Spata βρῖσκω τὴ σωστὴ ἀνάγνωση *Ἰνδόθεν*, πού ὀφείλεται στὴν ὑπόνοια τοῦ Bekker μήπως πρόκειται γιὰ τὸ *Ἰνδόθεν*¹. Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ ὀδήγησε μάλιστα καὶ στὴ σωστὴ μετάφραση τοῦ συναφοῦς χωρίου («*τοὺς κατὰ γε Ἰνδόθεν μύρμηκας*—*a guisa delle formiche dell' India*).

Καμιά φορά παραλείπεται ἡ παραπομπὴ στὸ Hunger μὲ ἀφορμὴ ὀρισμένα *testimonia* πού πρῶτος αὐτὸς τὰ διαπίστωσε (12, 3· 12, 19). Οἱ μικρὲς αὐτὲς ἑλλείψεις ὀφείλονται ἀσφαλῶς στὸ ὅτι ὁ ἐκδότης δὲ θέλησε νὰ ἀφιερῶσθε περισσύτερο χῶρο γιὰ τὸ κριτικὸ του ὑπόμνημα. Κατὰ κανόνα ὅμως παραπέμπει στὶς παρατηρήσεις τοῦ Hunger, πού τὶς χαρακτηρίζει μάλιστα ἐξαίρετες (σελ. XVI).

Στὸ κείμενο θὰ εἶχα νὰ κάμω τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις. Ἐκδίδεται (14, 22): «*Οὐ γάρ τι κατὰ τοὺς φαύλους τῶν σοφιστῶν ἀναγράφω ἀντίφωνα*». Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε: «*Οὐ γάρ τοι...*» Τὴ διόρθωση τὴν ἐνισχύει κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ὅτι λίγες σειρὲς πιὸ κάτω ὁ Εὐστάθιος γράφει (14, 21): «*Καὶ γάρ τοι καὶ ἐκ περιτωμάτων οὐκ ἐδαποφόρων ἐκείνη τιθαιβῶσσει*».

Δὲ νομίζω ὅτι τὸ *τοῖς ἀμφόδοις* τοῦ χειρογράφου (ἔκδ. σελ. 120, στ. 14) πρέπει νὰ τὸ διορθώσωμε *ταῖς ἀμφόδοις*, ὅπως ἔκαμε ὁ Tafel καὶ δέχτηκαν ὁ Bekker, ὁ Spata καὶ ὁ Κυριακίδης τελευταῖος. Τὸ οὐδέτερον

¹ Βλ. καὶ A. M a r i c q (Byzantion 20, 1950, 83) καὶ H. H u n g e r, Die Normannen in Thessalonike, σελ. 162.

ἄμφοδον (τὸ) μαρτυρεῖται στοὺς μεταγενεστέρους, τὸ ξέρει καὶ ὁ Ἡούχιος, πού σημαίνει: «ἄμφοδα· αἱ ὄνυμαι, ἀγνυαί, δίοδοι».

Δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ διόρθωση τοῦ χειρισόμενος σὲ χειρωσόμενος εἶναι ἀπαραίτητη στὸ παρακάτω χωρίο (64, 8): «μόνος ἐδόξαζε τὴν τοσαύτην βασιλείαν ταχὺν καταλήψεσθαι, βραχὺν κατ' αὐτῆς παρακαλίπασας τὸν ἵππον καὶ κατακτιθήσεται αὐτὴν χειρωσόμενος ὡσεὶ καὶ στρουθοῦ φωλεόν». Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συχνότατο ἀρχ. χειροῦμαι ἀπαντᾷ καὶ τὸ σπανιότερο χειρίζομαι, πού σημαίνει ὄχι μόνο «χειρουργῶ», ἀλλὰ καὶ «ἔχω στὰ χέρια μου», «κυβερνῶ», «διαχειρίζομαι» (Πολύβ. 1, 20, 4: χειρίζειν τὰ κατὰ τὴν Σικελίαν). Δὲν εἶναι ἄλλωστε σπάνια ἡ περίπτωση νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ Εὐστάθιος λέξεις μὲ χρήση πού περιορίζεται στὰ μεταγενέστερα ἢ καὶ μόνο τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ νὰ ἀδιαφορῇ γιὰ λέξεις τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. (Παραδείγμα τὸ ρῆμα χοροβατῶ, πού ἀπαντᾷ Ἄλωσις, 48, 14, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλο κείμενο τοῦ Εὐσταθίου,¹ πού δὲ μαρτυρεῖται παρὰ μόνο στὸ Σουίδα, ἐνῶ τὸ σχετικὸ οὐσιαστικὸ χοροβατία ἢ, εἶναι ἤδη μεταγενέστερο).

Στὴν ἔκδοση (48, 13·16) ἀπαντοῦμε τὸ χωρίο: «ἐν μένος οὔτοι πνεόντες... ἤκουσι παρὰ τὸν Ἀνδρόνικον τὴν τυραννίδα χοροβατήσοντας, δεῖνὰ ποιεῖν ἐκείνον λογοποιοῦντες κοινῇ, ὡς ἐν ἐπικλήματος λόγῳ, εἰ τοὺς αὐτῷ πιστευθέντας παρὰ Θεοῦ περιόψεται ὀλομένους...». Ὁ Κυριακίδης σωστά, νομίζω, διόρθωσε τὴ μετοχὴ ἀορίστου πού ἔχει τὸ χειρόγραφο (χοροβατήσαντες) σὲ μετὰ τὴν μέλλουσα (χοροβατήσοντας). Ὅμως γεννᾶται τὸ ζήτημα² πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸ ρῆμα χοροβατῶ ἢ τὸ ρῆμα χοροβατῶ; Δὲν ἀγνοῶ ὅτι στὸν Εὐστάθιο ἀπαντᾷ μερικὲς φορὲς τὸ ρῆμα χοροβατῶ σὲ χρῆση ἀμετάβλητη καὶ μεταφορικῇ. Ἴδου τὰ σχετικὰ χωρία «...δι' ὧν ἂν ὁ φίλος διακριθῆσεται εἰ στερέμιος, εἰ ἀληθής, εἰ μὴ χοροβατεῖ σκηνηκῶς» (Opusc. ἐκδ. Tafel, σ. 124, 48): «ἐνθα οἱ τῆς ὄντως τρυφῆς λειμῶνες τεθῆλασι καὶ ἀρεταὶ χοροβατοῦσιν» (Opusc., σ. 185, 94). Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω χωρία τὸ ρῆμα σημαίνει «φέρομαι σὰ χορευτῆς ἀπάνω στὴ σκηνή» καὶ μεταφορικότερα «φέρομαι μὲ κάποια ἀπρέπεια». Στὸ δεύτερο τὸ ρῆμα ἔχει τὴ γενικότερη σημασία «ἀναπτύσσομαι, ἀποκτῶ ἐλεύθερη ὑπαρξή»². Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ χρῆσις τοῦ ῥήματος εἶναι ἀμετάβλητη. Στὸ χωρίο ὅμως πού κατὰ κύριο λόγο μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ (σελ. 48, 14) τὸ νόημα τοῦ ῥήματος πρέπει νὰ εἶναι ἀκριετὰ διαφορετικόν· γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρόκειται πιά γιὰ τὸ χοροβατῶ, ἀλλὰ γιὰ τὸ χοροβατῶ.

Τὸ δεύτερο τοῦτο ρῆμα εἶναι καὶ αὐτὸ γνωστὸ (ὅπως καὶ τὸ χοροβατῶ) ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα χρόνια καὶ σημαίνει: 1) «βηματίζοντας μετῶ»

¹ Βλ. Tafel, Eustathii Opusc. 124, 48· αὐτ. 185, 90.

² Πβ. Ἡρωδιανόν, Ἐπίμετρο. 152, ὅπου χοροβατία, ἢ=«πορεύεσθαι εἰς τὸν χορόν» καὶ Σουίδα, πού ἐρμηνεύει τὸ ρῆμα χοροβατῶ «πηγαῖνα στὸ χορό».

2) «περιπατῶ». Στὰ μεσαιωνικά ὅμως χρόνια τὸ *χωροβατῶ* ἔχει τὴν περαιτέρω σημασία «γίνομαι κύριος ἐνὸς χώρου, κυριεύω κάποιο χώρο» (Δαμασκηνός, Βενετία 1748, τ. 2, 823β: «*ληστής μὲν γὰρ ἡμελλε χωροβατεῖν τὸν παράδεισον*»), καθὼς τὸ *χωροβατοῦμαι* σημαίνει (προκειμένου γιὰ χώρα ἢ χώρο) «κυριεύομαι, κατακτώμαι, καταπατοῦμαι» (Κ. Μανασσῆς, Χρον. 2537: *ἡ τῶν Ῥωμαίων πόλις... βαρβάροις ὑποκύνασα καὶ χωροβατηθεῖσα*)¹. Ξεκινώντας τώρα ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἀντίθετα μὲ τὸ *χοροβατῶ* τὸ *χωροβατῶ* ἔχει μεταβατική χρήση, καθὼς καὶ ἀπὸ τῆς σημασίας τοῦ ῥήματος στὰ παραπάνω χωρία τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Μανασσῆ (*χωροβατῶ* = κυριεύω καὶ *χωροβατοῦμαι* = κυριεύομαι, καταπατοῦμαι)² νομίζω ὅτι ἐδῶ, ὅπου τὸ ῥῆμα δέχεται ἀντικείμενο («τὴν τυρανίδα»), πρέπει νὰ σημαίνει ἀντίστοιχα, «κυριεύω, κατακτώ». Στὴν περίπτωση τοῦτη φυσικά οἱ *χωροβατήσοντες* δὲ θὰ γίνουν ἄμεσα «κύριοι τῆς τυρανίδος», ἀλλὰ ἔμμεσα, μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀνδρονίκου στὸ θρόνο, γεγονός γιὰ τὸ ὁποῖο ἔρχονται νὰ τὸν παρακινήσουν (φυσικά πρὸς ὄφελός του, ὁπότε καὶ θὰ «χωροβατήσουν» τὴν ἔξουσία)³.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω δὲν εἶναι ἀκριβῆς ἡ μετάφραση τοῦ *Rotolo* στὸ σχετικὸ χωρίο: «Con grande messa in scena lo invito alla tirannide dicendogli...». Ἄλλωστε δὲν ὑπάρχει καὶ ἀνταπόκριση χρόνου μεταξὺ τοῦ μέλλοντα (*χωροβατήσοντες*) καὶ τοῦ ἀορίστου (*invitarono*). Ἡ σωστὴ μετάφραση θὰ ἦταν: «ἔφτασαν κοντὰ στὸν Ἀνδρόνικο μὲ τὴν πρόθεση νὰ γίνουν κύριοι τῆς ἔξουσίας, λέγοντάς του ὅλοι ἀπὸ συμφώνου ὅτι φοβερὸ πράγμα θὰ κάμη ἄν...»³.

Πρέπει, νομίζω, νὰ μὲ ἀπασχολήση καὶ τὸ ἐπίθετο *μυνηκός* (ἔτσι φέρεται στὸ χειρόγραφο), ποὺ ἀπαντᾷ στὸ παρακάτω χωρίο (158, 13): «*Εὖ γὰρ ἴστε πάντως ὡς οὐ μίαν πληγὴν Θεὸς ἐντήκειν οἶδε τοῖς ἀνεπιστόρφως κακοτρόποις, οὐδὲ εἰσάπαξ, ἀλλὰ πολλὰ βέλῃ παρ' αὐτῶ ἡ μυνη-*

¹ Καὶ ὁ Φ. Κορυνοπέδης, Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμὸς 5, 212 σημ. 1, ἐσφαλμένα γράφει *χωροβατηθεῖσα*.

² Ὅτι τὰ ῥήματα *χωροβατῶ* καὶ *χοροβατῶ* ὑπόκεινται σὲ σύγχυση φαίνεται καὶ ἀπὸ ὅσα σημειώνονται στὸ «Θησαυρὸ» τοῦ Ἐρρ. Στεφάνου, λ. *χωροβάτης*. Τὸ ῥῆμα *χωροβατῶ* δὲν εἶναι ἄγνωστο καὶ σὲ περαιτέρω σύνθεση: *ποδοχωροβατῶ*, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ «Βέλθανδρο» Β 62 καὶ Β 264.

³ Ἐσφαλμένα ἐπίσης μεταφράζεται τὸ χωρίο καὶ στὴ λατινικὴ μετάφραση ποὺ συνοδεύει τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου στὴν ἔκδοση Βόννης (408): «*adeunt...cuncti Andronicum imperium quasi chorum ducentes injurias scilicet minaturi...*, si...». Τὸ ἴδιο ἀποτυχημένη εἶναι καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Spata: «*vengono tutti da Andronico, conducendo la tirannide, dicendo non poche fiabe in comune, come in forma di accusa...*». Ἀλλὰ καὶ ὁ Hunger δὲ νομίζω ὅτι ἐπιτυχαίνει μεταφράζοντας (σελ. 53): «*Sie begaben sich also zu Andronikos, spielten ihm ein Theater von der Gewaltherrschaft vor und erklärten ihm...*».

κή φαρέτρα κρύπτει». Ὁ Tafel εἶχε ἐκδώσει *μυνική*, ὅμως σὲ μεταγενέστερο δημοσίευσμά του¹ νομίζει ὅτι πρέπει νὰ διορθώσωμε *μηνική*, συνδέοντας τὴ λέξη μὲ τὸ *μῆνις*, *μηνίω*. Θὰ δηλωνόταν ἔτσι ἡ ὀργισμένη φαρέτρα. Καὶ πράγματι ὁ Spata μεταφράζει «*irata faretra*». Ὁ Bekker διατήρησε τὸ *μυνική* τῆς ἔκδοσης Tafel, ἐνῶ ὁ Hunger στὴ μετάφρασή του² μεταφράζει «*schützender Köcher*» τὸ οὐσιαστικὸ *φαρέτρα* καὶ τὸ ἐπίθετο πού τὸ συνοδεύει. Ὁ Κυριακίδης δέχτηκε εἰκασία τοῦ Ἁγ. Τσοπανάκη, πού προτείνει νὰ διορθώσωμε *μυστική*. Δὲ νομίζω ὅτι ἱκανοποιοῦν οὔτε τὸ *μηνική* τοῦ Tafel, οὔτε τὸ *μυστική* τοῦ Τσοπανάκη. Κατὰ τὴ γνώμη μου πρέπει νὰ μείνωμε στὸ *μυνικός* τοῦ χειρογράφου (διορθώνοντας ἀπλῶς τὴν ἀνορθογραφία τῆς κατάληξης). Ὁ Hunger δὲ σχολιάζει τὸ χωρίο, οὔτε τὸ ἐπίθετο πού μεταφράζει. Δὲν ἀποκλείω ὅμως νὰ συνδέη τὸ ἐπίθετο *μυνικός* μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *μύνη* (ἦ), μὲ τὸ ὁποῖο, φαίνεται, συνδέεται ἐτυμολογικὰ τὸ *ἀμύνω*³. *Μύνη* σημαίνει «πρόφραση», καθὼς τὸ *μυνάομαι* σημαίνει «ἀποτρέπω». Τὸ *μυνικός*, πού βέβαια δὲ μαρτυρεῖται, πού δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ τὸ ἤξερε ὁ Εὐστάθιος, θὰ πρέπει νὰ σημαίνει κάτι συναφὲς μὲ τὸ «ἀποτρόπιος» (μὲ τὴν ἀρχαία σημασία). Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ἐπίθετο χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς θεοὺς (Ἀριστοφ. Ὀρν. 61: «*Ἀπολλον, ἀποτρόπαιε, κλπ.*) μὲ τὴ σημασία «προστατευτικός». Δὲ θὰ ἦταν ἐπομένως περιεργὸ νὰ ἀποδοθῇ τὸ ἐπίθετο καὶ στὴ *φαρέτρα* τοῦ Θεοῦ.

Εἶχα καταλήξει στὶς σκέψεις αὐτές, ὅταν ἀνοίγοντας τὸ «Θησαυρὸ» τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου, λ. *μύνη* (ἦ), διαπίστωσα ἀπὸ παραίτηση τοῦ L. Dindorf ὅτι τὴ λέξη *μύνη*, ἦ, τὴν ξέρει καὶ ὁ Χοιροβοσκὸς (σ. 328, 33) καὶ ὅτι καὶ κατὰ τὸ φιλόλογο αὐτὸν τὸ ἐπίθετο *μυνικός* ὑπόκειται στὸ χωρίο τοῦ Εὐσταθίου, πού τὸ παραθέτει ὁ Dindorf⁴.

Σχετικὰ μὲ τὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ V. Rotolo θὰ εἶχα νὰ σημειώσω τὰ ἀκόλουθα: Πρῶτα - πρῶτα γιὰ τὸν ἀναγνώστη δὲν εἶναι πάντα βέβαιο ποιὸς εἶναι ὁ συντάκτης τῶν σύντομων, ἀλλὰ χρήσιμων ὑποσημειώσεων πού συνοδεύουν τὴ μετάφραση (βλ. λ.χ. σελ. 19 σμ. 1, σελ. 21 σμ. 2, σελ. 21 σμ. 4, σελ. 45 σμ. 1). Ἐνα ἄλλο ζήτημα εἶναι, ἂν ὁ μεταφραστὴς μεταγλωττίζοντας τὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου συμφωνῇ μὲ ὅσα

¹ Βλ. A. Maricq (Byzantion 20, 1950, 87 σμ. 1).

² Die Normannen in Thessalonike, σελ. 146.

³ Βλ. E. Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, λ. *ἀμύνω* καὶ *μύνη* (ἦ). Διαφορετικὴ ἐτυμολογία δέχεται ὁ I. Πανταζίδης (Φιλίστωρ 3, 1862, 213).

⁴ Θὰ μπορούσα ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι μὲ τὸ *μύνη* αὐτὸ συνδέει ὁ Ἰωάννης Πανταζίδης (Φιλίστωρ 3, 1862, 213) τὸ μακεδονικὸ ρῆμα «*μυνίζω*» καὶ κατὰ συγκοπὴν *μνίζω*, πού σημαίνει κατὰ τὸν ἴδιο «σιωπῶ, δὲ θέλω νὰ μιλήσω». Ἀλλὰ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς σύνδεσης αὐτῆς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι βέβαιος.

σημειώνει ὁ ἐκδότης στὴν εἰσαγωγή του ἢ ἂν ἀκολουθῆ δικές του ἀπόψεις. Ἔχω τὴν ἐντύπωση, ὅτι τὸ δημοσίευμα δὲ μᾶς παρέχει σχετικὴ πληροφωρία. Ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι σημαντικὴ ὑπηρεσία προσφέρουν στὸν ἀναγνώστη καὶ τὸ μελετητὴ οἱ ἐπικεφαλίδες ποὺ παρέχονται στὸ περιθώριο τῆς μετάφρασης, γιατί βοηθοῦν σὲ ἕνα ἀμειώτερο κατατοπισμὸ στὰ περιεχόμενα τῆς κάθε σελίδας τοῦ κειμένου. Παράλληλα ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ἡ μετάφραση ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Rotolo, ἂν συγκριθῆ μετὰ τὴν παλιότερη ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ Giuseppe Spata¹, βρίσκεται πολὺ πρὸ κοντὰ στὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου. Ὁ νεώτερος μεταφραστὴς βρέθηκε φυσικὰ στὴν ἀνάγκη νὰ μεταφέρῃ τὸν ἐξαιρετικὸ μακροπερίοδο καὶ δύσκολο καμὰ φορὰ λόγο τοῦ Εὐσταθίου σὲ συντομότερες προτάσεις. Ὁ Spata ἀντίθετα εἶχε θελήσει νὰ μείνῃ πρὸ κοντὰ στὸ γράμμα τοῦ κειμένου, χωρὶς ὅμως μετὰ τοῦτο καὶ νὰ κερδίξῃ ἡ μετάφρασή του.

Ἐστερα ἀπὸ τὴ μετάφραση τούτη τοῦ Rotolo, καθὼς καὶ τὴ σχετικὰ πρόσφατη (1955) γερμανικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ποὺ ἐπιχειρήσε ὁ Αὐστριακὸς συνάδελφος H. Hunger², τίθεται, νομίζω, καὶ γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνας τὸ ζήτημα, ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφραζόνται στὴ νέα γλώσσα μας κείμενα ποὺ μᾶς σώθηκαν σὲ ἀρχαῖστικὴ γλώσσα, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μεγάλης πλειονότητος τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Θὰ ἔλεγα ὅτι εἶναι ἄτοπο τὰ κείμενα αὐτὰ νὰ εἶναι προσιτὰ σὲ ἀλλόγλωσσους ἀναγνώστες καὶ νὰ μὴν ὑπάρχῃ σ' ἐμᾶς ἡ δυνατότητα νὰ τὰ προσεγγίσῃ ἕνα πλατύτερο διανοούμενο κοινὸ ποὺ δὲν ἔχει τὴ φιλολογικὴ ἐπιστὴμὴ ὡς ἰδιαίτερή του ἀπασχόληση. (Ἄς ἀφήσωμε ποὺ καὶ γιὰ τοὺς φιλόλογους μιὰ μετάφραση δίνει ἀφορμὴ σὲ μελέτη καὶ συζήτηση). Βέβαια ἡ ἀνάγκη προβάλλει ὄχι γιὰ τὰ δημῶδη μεσαιωνικὰ κείμενα, ποὺ ἔτσι ἢ ἄλλιῶς εἶναι προσιτὰ στὸ Νεοἑλληνα. Πρόκειται μόνον γιὰ κείμενα ποὺ ἀρχαῖζον στὴ γλώσσα. Κανεὶς δὲ θὰ σκεπτόταν ἴσως νὰ μεταφράσῃ τὸν «Καλλίμαχο καὶ τὴ Χρυσορρόη» ἢ τὸν «Ἐρωτόκριτο» στὴν κοινότερη νέα ἑλληνικὴ γλώσσα. Τὸ ἐγχείρημα δὲ θὰ ἐπιδοκιμαζόταν, καθὼς δὲν ἐπιδοκιμάζεται ἡ ἀτυχῆς ἐμπνευση μερικῶν νὰ μεταφέρουν σὲ δημοτικὴ γλώσσα κείμενα τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας γραμμένα στὴν καθαρεύουσα. Ὅμως ἂν μεταφραζόνταν κείμενα, ὅπως λ.χ. ἡ «Χρονογραφία» ἢ οἱ «Ἐπιστολές» τοῦ Ψελλοῦ ἢ τὸ «Χρονικὸ γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης» τοῦ Εὐσταθίου, δὲ νομίζω πὼς θὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀνώφελη πρωτοβουλία.

Οἱ σημειώσεις τοῦ ἐκδότη στὸ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου εἶναι πολὺ

¹ I Siciliani in Salonicco, Παλέριο 1892.

² Die Normannen in Thessalonike. Die Eroberung von Thessalonike durch die Normannen, 1185 n. Chr., in der Augenzeugenschilderung des Bischofs Eustathios.

χρήσιμες. Μέσα σ' αυτές διατυπώνονται και πολλές παρατηρήσεις πάνω στη γλώσσα του, που παρουσιάζει ενδιαφέρον από ποικίλες πλευρές. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις θὰ μπορούσε κανείς νὰ διατυπώση αντίρρηση. Ἐτσι λ.χ. δὲ νομίζω ὅτι γράφοντας ὁ Εὐστάθιος (126, 17) «κατὰ τὰς Τετράδας καὶ Παρασκευὰς» ἀκολουθεῖ τὸ σήμερον δημοτικὸν τύπον «Τετράδη», ὅπως ὑποστηρίζεται στὶς σημειώσεις (σελ. 179): «Τετράδη ἰννεσε δι Τετάρτη». Πρέπει μᾶλλον νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ Εὐστάθιος ἀκολουθεῖ ἀρχαϊστικὴν χρῆσιν. Ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ τὴν τετάρτη ἡμέραν τοῦ κάθε μηνὸς οἱ ἀρχαῖοι τὴν ἔλεγαν «τετράδα» (ὄνομαστ.: «τετράς») καὶ οἱ Χριστιανοὶ ὁμοίαν ὀνόμαζαν τὴν τετάρτην ἡμέραν τῆς ἑβδομάδας (Κλήμης Ἀλεξανδρ.).

Νομίζω ὅτι ὁ πίνακας ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σελ. 185-191), πού τὸν συγκρότησε ὁ μεταφραστὴς τοῦ κειμένου Rotolo, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι περιεκτικότερος. Ἐδῶ καταγράφηκαν μόνον ὀνόματα προσώπων (ἔθνικα καὶ ἔλάχιστα προσηγορικά). Θὰ κέρδιζε ὁ ἀναγνώστης, ἂν ὁ συντάκτης τοῦ πίνακα ἀποφάσιζε νὰ περιλάβῃ σ' αὐτὸν καὶ λέξεις πού νὰ δίνουν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν λεξιλογικὴν ἀτμόσφαιρα, μέσα στὴν ὁποία κινεῖται ὁ λόγιος ἱεράρχης. Θὰ μπορούσε λ.χ. νὰ περιλάβῃ ἐκεῖ λέξεις παλιότερες (ἀρχαῖες ἢ μεταγενέστερες ἢ καὶ μεσαιωνικὲς ἀκόμη) πού τις χρησιμοποιοεῖ ὁ Εὐστάθιος μὲ κάπως διαφορετικὴν σημασίαν ἢ χρῆσιν. Μιὰ πρόχειρη λεξιλογικὴ ἀναζήτηση πάνω στὴ γλώσσα τοῦ Εὐσταθίου μου παρέχει ἐνδείξεις νὰ πιστεύω ὅτι ἔνα σημαντικό τμήμα τοῦ λεξιλογίου πού χρησιμοποιοεῖ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴν, τὴν γλώσσα τῶν δοκίμων χρόνων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη, καθὼς καὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἐποχὴν. Πρόχειρα παραθέτω ἐδῶ μερικὰς λέξεις (ἢ καὶ ἐκφράσεις) πού παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον: βαθεῖα ἑσπέρα (σελ. 92, στ. 33)· ἀνὴρ ἰχθύων τιμῆς μελόμενος (92, 16-7), ἀσκυλτος (82, 22)· στὸν Εὐστάθιο καὶ τὸ ἐπίρρ. ἀσκύλτως)· σκιατραφία ἢ (82, 22)· μεταρρέπω (82, 23)· ἴσως μόνον μεσαιων.)· βράκα, ἢ (82, 7)· κυνηγετοῦμαι (82, 2)· ἀρχ.: κυνηγετῶ)· ἔκφυλος (82, 8)· ἐπιθ.)· περίθεις, ἢ (82, 10)· πρηνεύω (82, 11)· μόνον στὸν Εὐστάθιο;)· τρυφερεύομαι (82, 12)· ἀνηλίαστα (82, 12)· μόνον στὸν Εὐστάθιο;)· μετακαθίζω (82, 22)· ἄρσκος (82, 24)· ἀπαντὰ καὶ στὸν Ἀριστοτ.)· καρδιοκολάπτῃς (52, 27)· μόνον στὸν Εὐστάθιο;)· πνιγαλεύς, ὁ (84, 5)· μόνον στὸν Εὐστάθιο;)· κατάγγω (84, 9)· ἀπολεοντοῦμαι (84, 15)· δραστηριοῦμαι (84, 17)· μόνον στὸν Εὐστάθιο;)· παρακλητεύομαι (84, 19)· καστροφυλακῶ (84, 22)· μόνον στὸν Εὐστάθιο)· καστροφυλάξ, ὁ (84, 23)· μόνον μεσαιων.)· κάστρον, τὸ (84, 24)· ἐγκορδυλοῦμαι (84, 26)· τὸ παθητ. μεσαιων.)· οἰκουρικῶς (84, 26)· μόνον στὸν Εὐστάθιο)· οἰκουρικός, μεταγ.)· φυγεῖν, τὸ (84, 29)· μόνον στὸν Εὐστάθιο)· χωροβατῶ¹ (48, 14)· ἄρματα (70, 23)· μυνικός

¹ Βλ. παρατήρησή μου πρὸ πάνω, σελ. 491, σημ. 2.

158,13' μόνο στὸν Εὐσταθίου). Ὁφείλω νὰ σημειώσω ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ λέξεις, ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, προέρχονται ἀπὸ ἐλάχιστες σελίδες τοῦ κειμένου τοῦ Εὐσταθίου. Ἐς προσθήσω ἐπίσης ὅτι ἦδη ὁ Τ. Hedberg, καθὼς πραγματεύεται σὲ παράρτημα τῆς μελέτης του γιὰ τὸν Εὐσταθίου ὡς ἀντικιστὴ¹ (=μελετητὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου) τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοεῖ τὶς πηγές του, κάνει παρατηρήσεις ποὺ δείχνουν ὅτι ὁ λόγιος ἱεράρχης συχνὰ ἀντικαθιστᾷ τὴ δόκιμη ἢ ἀρχαϊκὴ λέξη τοῦ κειμένου ποὺ ἔχει ὑπ' ὄψη του μὲ λέξη τοῦ μεταγενέστερου ἑλληνισμοῦ.

Ἄλλὰ καὶ λέξεις ἢ ἐκφράσεις ποὺ τὶς θεωρεῖ δημοτικὲς ὁ ἐκδότης (βλ. σελ. XXXII), ὅπως *στάμα*, *πέζευμα*, *ἐκστέλλω*, *μύρισμα*, *ἐξερεῦγω* (χρήματα), *χόλω διαρρήγνυμαι* δὲν καταγράφονται στὸν πίνακα, ἐνῶ βρῖσκει κανεὶς καταγραμμένες λέξεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ λείπουν, ὅπως *βασιλῆς*, *πολιοῦχος*, *ταντάλειος*, *τατάριος*, κλπ.

Τὸ συμπέρασμά μου ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἐκδοσης τοῦ Κυριακίδη εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ πολὺ ἀξιόλογο δημοσίευμα, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ μελλοντικὲς κριτικὲς ἢ κριτικοερμηνευτικὲς ἐκδόσεις κειμένων τῆς μεσαιωνικῆς μας γραμματείας. Πρέπει νὰ συγχαροῦμε τὸ Σικελικὸ Ἰνστιτοῦτο βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν σπουδῶν γιὰ τὴν εὐτυχεῖ ἔμπνευσή του νὰ ζητήσῃ ἀπὸ ἕναν λαμπρὸ μελετητὴ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας τὴν προπαρασκευὴ τοῦ τόμου ποὺ ἔχομε τώρα στὴ διάθεσή μας καὶ νὰ τοῦ εὐχηθοῦμε ἀγλαοὺς καρποὺς στὴν προσπάθειά του νὰ ἐνισχύσῃ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν πραγμάτων γενικῶς, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς νότιας Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.

E. ΚΡΙΑΡΑΣ

Γ ε ω ρ γ ί ο υ Χ. Χ ι ο ν ί δ ο υ, 'Ιστορία τῆς Βεροίας (τῆς πόλεως καὶ τῆς περιοχῆς). Τόμ. Α' (I. Εἰσαγωγικαὶ ἔννοιαι. II. Ἡ Βέροια ἐπὶ Μακεδόνων. III. Ἡ Βέροια ἐπὶ Ῥωμαίων). Σελ. 233. Βέροια 1960.

Ἦδη ἡ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου παρατιθεμένη ὀγκώδης βιβλιογραφία (33 σελ.) ὄχι μόνον προδίδει τὸ ὑπέμετρον τοῦ μόχθου, ἀλλὰ καὶ ἐπιδεικνύει τὸ ἀκατάβλητον τοῦ ζήλου τοῦ νεοροῦ συγγραφέως.

Ὁ πρῶτος οὗτος τόμος τοῦ συνέχειαν ὑποσχομένου ἔργου, περιέχον τὴν ἱστορίαν τῆς Βεροίας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι τοῦ τέλους τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, διαιρεῖται εἰς τὰ ἄνω τρία μεγάλα μέρη.

I. Τὸ πρῶτον καὶ εἰσαγωγικὸν μέρος διαιρεῖται εἰς δύο κεφάλαια.

Εἰς τὸ κεφ. Α' ὁ σ. ἀσχολεῖται 1. μὲ τὴν θέσιν, 2. μὲ τὸν ἰδρυτὴν καὶ

¹ Eustatios als Attizist, Οὐψάλα 1935, σελ. 194-200.